

SƏBİNƏ ƏLƏSKƏR qızı XƏLİLLOVA
Bakı Dövlət Universiteti (bakalavriat, III kurs)

NİZAMİ YARADICILIĞINDA XIZIR OBRAZI

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək lirik sənətkarlığı, məhəbbətə dünyəvi münasibəti, insan taleyi haqqında humanist düşüncələri ilə seçilən bir şəxsiyyət olmuş və dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı 5 poemadan ibarət “Xəmsə” (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizaminin bu məşhur “Xəmsə”si “İskəndərnamə” poeması ilə tamamlanır. Bu son əsərində böyük söz ustasının məfkurəsi, bədii qayəsi, şair təxəyyülü özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Poemanın əsas mövzusu bir sıra Şərq xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmış Makedoniyalı İskəndərlə (Aleksandr-müəllif) dastanı təşkil edir. İskəndər obrazı elmə, biliyə yüksək qiymət verən bir qəhrəman kimi təsvir olunur. Mənbələrdə İskəndər surətinin belə yüksək qiymətləndirilməsinin bir səbəbi kimi “Quranı-kərim”də onun peyğəmbər dərəcəsinə qaldırılması olmuşdur.

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında bir çox peyğəmbərlərə, dini şəxsiyyətlərə yer vermişdir. Onlardan biri də Xızır obrazıdır. Yazılı ədəbiyyatımızda Xızır obrazı və onun folklorumuzda daşdığı funksiyalarına tez-tez rast gəlirik. Dahi Nizami də bu obrazdan yan keçməmiş, onu öz əsərlərinə daxil etmişdir. Ona yüksək qiymət verməsi əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nizami Gəncəvi həm “Xəmsə”sində, həm də hikmətli şeirlərində, nəsihətlərində Xızıra müraciət edir. Onun aqlını, biliyini, elmini yüksək dəyərləndirir. “Yeddi gözəl” və “Sirlər xəzinəsi”ndə oğluna nəsihət verərkən onun Xızıra bənzəməsinə, onun kimi bilikli, elmlə olmağını istəyir. “Yeddi gözəl”də Nizami yazır:

Tam Xızr kimi özünə gəl sən
 Dirilik suyundan bəlkə içəsən
 Düşünmə ki, bu su abi-həyvandır
 Can ilə ağıldır, ağilla candır.

“Sirlər xəzinəsi” poemasının “Nəsihət və son söz” hissəsində oğluna nəsihət verən Nizami Xızırın həm qeyb olmaq bacarığından, həm də gözə görünə bilməyindən söz açır. Şair burada Xızırın dara düşənlərin köməyinə çatan, yardım etdikdən sonra qeybə çəkilən müqəddəs bir varlıq olmasına işarə edir:

Bütün örtülmüşlər bir də zahirdir
 Xızr adını çəkdin, Xızr hazırdır.

Ümumiyyətlə, Xızır obrazına bir çox mütəfəkkirin yaradıcılığında, həmçinin də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində görə bilirik. Hər mütəfəkkir Xızır haqqında deyilən əfsanələri, rəvayətləri eşitmiş və ona müxtəlif münasibətdə yanaşaraq öz əsərlərinə daxil etmişlər. Xızır haqqında çoxlu rəvayətlər və əfsanələr mövcuddur. Əslində Xızır kimdir? Xalq təfəkküründə Xızır necə bir obraz kimi təqdim edilir?

Xızır, İbrahim peyğəmbərdən sonra yaşamış peyğəmbər və ya mömin bir insan olmuşdur. Rəvayətlərə görə, o, Yəmənin Ad qəbiləsinə göndərilmiş peyğəmbərlərdən biri idi. Allah Xızıra möcüzə göstərmək bacarığı da vermişdir. Əfsanələrə görə, Xızır qaranlıq dünyadakı dirilik suyunu içib daim yaşayan, ölüb-dirilən təbiəti simvolizə edərək əbədiyyətin rəmzinə çevrilən mifik varlıqdır. Köməyə ehtiyacı olanların yanına gəlir, onlara yardım edərmiş. Xızırın ta qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyənlər də var.

Nizami Gəncəvi də Xızır haqqında eşitdiyi rəvayətlərdən yaradıcı şəkildə istifadə edərək onu öz əsərinə daxil etmişdir. “İsgəndərnamə” poemasında dahi Nizami Xızırdan geniş bəhs edir, onun funksiyalarından söz açır. Belə ki “Şərəfnamə”də İskəndərin zülmət dünyasına dirilik suyu arxasınca getməsi, İskəndərin zülmətdən əliboş qayıtması hissələrində Xızır surətinə rast gəlirik. Bir qoca məclisdə İsgəndərə dirilik suyu haqqında danışır, bu həmin dirilik suyudur ki, insanlara həyat verir, xəstəliklərdən xilas edir, əbədiyyət qazandırır. Qoca şaha bu həyat suyunu əldə etməsini məsləhət görür. Qocadan bu sözləri eşidən İsgəndər buna inanmır və qocaya deyir:

Həyat çeşməsində olan bu zülmət
 Yazılmış hərflər qarasıdır bu,
 Mənəvi həyata can verir suyu.
 Kim görmüş yoxsa bu həyat suyunu,
 Zülmətdə ölümdən qurtarsın onu!(2, s. 372)

Qoca böyük fatehə yalan söyləmədiyini belə izah edir::

Ey uca tacidar!
 Bu sudan uzaqdır dediyin əsrar.
 Var Şimal qütbündə qaranlıq bucaq,
 Ağ, gümüş çeşməsi hər sudan parlaq.
 Bu qaranlıq yerə deyirlər zülmət,
 O zülmət içərisində var abi-həyat.
 O suyu kim içsə olur qəlbi şən,
 Qurtulur ölümdən və xəstəlikdən(2, s. 373).

Dirilik suyu, abi-həyat anlayışı əski türk xalqlarının mifoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Dirilik suyundan içən şəxsin əbədilik, ölməzlik qazanması abi-həyatın əsas atributlarından biri kimi çıxış edir. Əksər əfsanələrdə İsgəndərin tapa bilmədiyi dirilik suyundan içmək qismətinin yalnız Xızır peyğəmbərə nəsib olması xüsusi maraq doğurur. Ölümsüzlük axtaran qəhrəmanların Xızır ilə qarşılaşdırılması bu müqəddəs dərvişin dirilik suyunun yerini bilən şəxs olduğunu təsdiqləyir (3, s. 78).

Bəzən əfsanələrdə İlyas və Xızır obrazları eyniləşdirilir. Bəzi əfsanələrdə İlyas suyun, Xızır qurunun sahibidir. Nizami Gəncəvi isə “Şərəfnamə”də onların ayrı-ayrı şəxslər olduğunu deyir:

Çöldə Xızr ollam, dənizdə İlyas

Hətta N. Gəncəvinin yazdığına görə, İsgəndərə zülmətdə həm Xızır, həm də İlyas bələdçilik etmişdir.

Ona rəhbər olsun Xızr peyğəmbər
 Atı Xızra verdi böyük tacidar,
 Bilirdi onda bir aslan qəlbi var.
 Verdi ki, bu yolda səyirtsin onu,
 Onunla tapsın bu həyat suyunu.....
 Bu yolda İlyasla Xızr yoldaşdı,
 Çəşməyə gedərkən dostlar yanaşdı.

Görüşdü hər iki sevimli rəhbər.

Digər bir mənbədə isə Xızır haqqında Nizami yaradıcılığında da görə bildiyimiz maraqlı bir fakta rast gəlirik. Əfsanəyə görə, Xızır, dostu İlyas ilə birlikdə İsgəndər Zülqərneyn hüsurunda olmuş və dirilik suyunun arxasınca zülmət ölkəsinə yollanan İsgəndərə bələdçilik etmişlər. Uzun macəralardan sonra Xızır ilə İlyas bir bulağın kənarında oturmuş və yanlarında olan bişmiş balıqları yeyərkən Xızırın əlindən bir damla su balağın üstünə düşmüşdür. Balıq da həmin anda canlanıb suya atılmışdır. Onlar da suyun abı-həyat olduğunu anlayaraq bu sudan doyunca içmişlər. İsgəndərə xəbər versələr də təkrar bu suyu tapa bilməmiş və böyük fəth abı-həyatdan məhrum olmuşdur. Beləcə ölümsüzləşən Xızır ilə İlyas Allahın əmri ilə dünyada çətinə düşənlərin yardımçısına çevrilmişlər (1, s. 204).

Nizami bu əfsanəni nəzmə belə çəkmişdir:

Çəşməyə çatınca atdan endilər.
O bulaq başında açdılar süfrə...
Duzlanmış qurquru bir balıq vardı.
Birisi əyildi su içsin deyə,
Əlindən o balıq düşdü çəşməyə,
Cumdu o firuzə rəngli bulağa,
Əl atmaq istədi üzən balığa.
Tutunca gördü ki, diridir balıq.
Uğurlu bir fala sevindi artıq.
Bildirdi ki, can verən bu parlaq bulaq,
Aranan dirilik suyudur ancaq.
Həyat çəşməsindən içdi doyuqca,
Bir həyat qazandı dünya durduqca (2, s. 376).

Xızır bütün türk xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların mifoloji təfəkküründə müqəddəslər kimi kimi boz at və ya ağ at minir. Nizami yaradıcılığında Xızır göy gərdişli də təsvir olunur (4, s. 114).

Göy gərdişli Xızır haman fərmanla

Ahəngi pozmadan üz qoydu yola.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Xızır haqqında əfsanə və rəvayətləri eşidən Nizami xalq ruhuna dərinlən bələd olan müdrik sənətkar kimi onları yenidən zənginləşdirmiş və bu obrazı arzu və istəklərini ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevirməyə nail olmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Pala İ. Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. İstanbul: Kapı Yayınları 2004, 637 s.
2. Nizami G. İsgəndərnamə/Şərəfnamə. Bakı: Lider nəşriyyat 2004, 432 s.
3. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində). Monoqrafiya, Bakı, 2013, 174 s.
4. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Səbinə Ələskər qızı Xəlilova

Nizami yaradıcılığında Xızır Obrazı

Xülasə

Məqalədə Nizami yaradıcılığında rast gəlinən İsgəndər obrazı və onun Xızır peyğəmbərlə qarşılaşması, dirilik suyu üçün zülmət aləmə getməsi haqqında danışılmışdır. Həmçinin Xızır və İsgəndərlə bağlı olan rəvayətlər də qeyd olunmuşdur. Nizami “Xəmsə”sində onlardan bəhs etməsi bu iki obraza nə qədər hörmətlə yanaşdığını aydın şəkildə göstərmiş olur.

Açar sözlər: Xızır, dirilik suyu, zülmət aləmi, rəvayət, İsgəndər

Сабина Алескер кызы Халилова

Образы Хызыр в творчестве Низами

Резюме

Образ Хызыр в творчестве Низами. Вкратце в статье повествуется о встречающемся в творчестве Низами образе Искандера и его встрече с пророком Хызыр, его походе в темный мир ради “воды жизни”. Также здесь отмечались легенды, связанные с Искандером и Хызыр. Низами повествованием о них в “Хамсе” еще раз показал, как он с уважением относится к этим двум образам.

Ключевые слова: Хызыр, живая вода, Легенда, темный мир, Искандар

Sabina Alaskar gizi Khalilova

Character of Khizir in Nizami” creativity

Summary

The article talks about the character Alexander found in Nizami”s creativity and his encounter with the prophet Khızır, his departure to the world of darkness for the water of life. Legends related to Khızır and Alexander were also mentioned. Nizami Khamsa’s description of them clearly shows how much he respects these two characters.

Key words: Khizir, water of life, world of darkness, legend, Iskandar